

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.122

DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v6.2022.1>

О. Г. Ганжа

orcid.org/0000-0002-7594-9291

аспірант кафедри історії і теорії держави та права
Запорізького національного університету,
науковий консультант судді
Конституційного Суду України

ПРО ВПЛИВ ФІЛОСОФІЇ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ НА СТАНОВЛЕННЯ РИМСЬКОГО ПРАВА
(НА ПРИКЛАДІ ГЕНЕЗИСУ СПРАВЕДЛИВОСТІ
У ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОМУ ДИСКУРСІ АНТИЧНОСТІ)

Античність широко відома як «колиска європейської цивілізації», яка в найбільш уживаному значенні охоплює період історії від розквіту Стародавньої Греції до занепаду Західної Римської імперії. Одним із найяскравіших і воістину легендарних атрибутів цієї стародавньої епохи постало римське право, яке, поруч з грецькою філософією та християнством, стало одним із факторів, що утворюють культурну ідею Європи [1, с. 119]. На жаль, їх взаємовплив часто залишається недооціненим серед молодого покоління юристів, і філософські здобутки Грецької держави меркнуть на тлі величі юриспруденції Стародавнього Риму.

Водночас у фаховій літературі постійно наголошується на тому, що не можна недооцінювати вплив грецької філософії на становлення римського права (Дж. Франчозі) [2, с. 33]. Так, відомий український письменник Д. Кремень з цього приводу зазначає: «Людство не сягнуло б сучасного інтелектуального і духовного рівня без внеску давніх народів Греції та Риму в розвиток загальносвітових основ культури, літератури, мистецтва. Увібравши давньогрецьку культуру з її неповторною поетичною міфологією, Рим створив імперську цивілізацію, яка існувала майже тисячоліття на потужному інтелектуальному фундаменті духовного світу греків і римлян. Римське право, філософія Сенеки, поезія Горація, Вергілія, Овідія, латинські афоризми і тепер впливають на мислення й мовлення найрозвиненіших народів» [3, с. 3].

Отже, спробуємо зазирнути за звичні для сучасних дослідників права темпоральні межі – історію римського права – та з'ясувати характер впливу грецьких мислителів на становлення найвеличнішої правової системи всіх часів. Водночас одразу застережемо, що ця стаття не має на меті опис творів або ж навіть основних думок видатних античних авторів – їх з легкістю можна відшукати у вітчизняних хрестоматійних дослід-

женнях і навчальних посібниках з філософії та історії права.

Так, згідно з відомим латинським прислів'ям, яке походить з давньогрецької філософії, «нічого не виникає з нічого» («ex nihilo nihil fit»), і римське право у цьому аспекті – не виняток. Уважається, що право Стародавнього Риму «зазнало впливу давньогрецького, близькосхідного, іудейського тощо права, запозичивши звідти значну кількість ідей, засад, конкретних правових норм» [4, с. 17] (оскільки таке місцеве право витіснити з життя римських провінцій повністю не вдавалося [5, с. 12], його у літературі ще називають субсидіарним (додатковим) правом [6, с. 10]). Ба більше, інтерес римських юристів не обмежувався вивченням іноземного права, оскільки вони, як стверджує відомий дослідник римського права М. Бартошек, вільно черпали «думку» і «досвід», що надходили з кожною новою хвилею мігрантів, впливовою філософією, сучасною їм правовою доктриною, з міжнародного спілкування загалом [7, с. 5]. У цьому якраз і вбачається секрет довговічності римського права – його творці навчилися вміло сприймати і синтезувати не тільки свій, але й чужий досвід [8, с. 234].

Звісно ж, право римлян з усіх боків перевершило право грецьких племен [9, с. 46], і це дозволяє багатьом сучасним історикам доволі зручно описувати античний світ з позицій простої дихотомії двох таких різних культур [10, с. 19]. Водночас, на думку відомого німецького філософа та історика О. Шпенглера, у випадку грецького та римського права недостатньо враховується той факт, що має йтися не про паралельне, а про їх послідовне існування [11, с. 63].

Український історик права Г. Г. Демиденко вважає, що завоювання Римом грецьких полісів поклало початок «еллінізації» римського суспільства, широкому розповсюдженню грецької культури серед римлян [12, с. 54]. Хоча насправді такі процеси відбувалися і до територіальної екс-

пансії Греції у 146 році до н. е. Так, першою знаковою подією в римському законодавстві було видання близько 450 року до н. е. Законів XII таблиць (*Leges duodecim tabularum*), які, на переконання Дж. Франчозі, були створені під впливом грецького права [2, с. 26], а точніше – законів Солона [12, с. 55]. Деяким вченим це навіть дає підстави говорити про «рецепцію грецького права Стародавнім Римом і створення за допомогою її Законів XII таблиць» [4, с. 150]. Узагалі, на переконання І. Б. Новицького, якщо заглибитися в деталі цієї рецепції, можна відшукати цілий ряд цивільно-правових інститутів грецького права (наприклад, іпотека) [5, с. 12].

Паралельно з цим латинська мова – перша і головна частина римської спадщини, основа її культури [13, с. 25] – постійно відчувала на собі вплив давньогрецької, особливо після підкорення Греції Римом: «У цей період грецька мова була другою мовою імперії, а двомовність – характерним явищем римського життя. Саме тоді латинська мова запозичує багато грецької лексики, зокрема наукових понять з різних областей знань» [14, с. 12]. Стародавні римляни перекладали праці грецьких філософів і навіть вчилися читати грецькою, щоб ознайомитися з текстами Платона та Арістотеля мовою оригіналу. Забігаючи трохи наперед, зазначимо, що саме у взаємодії з грецькою спадщиною й виробилася та «філософська латинь», якою писали Цицерон і Сенека, Тит Лукрецій Кар і Боецій [15, с. 113-114].

Тож не секрет, що римляни широко використовували елементи правових культур інших народів. До речі, Н. В. Верлос також згадує, що й «основні технологічні прийоми створення позитивного права римляни запозичили у греків» (авторка називає цю особливість римського права і, відповідно, сучасного європейського права феноменом «мультикультуралізму») [16, с. 29]. Один із найушлюбленіших давньоримських поетів Горацій навіть поетично висловився: «*Graecia capta ferum victorem cepit*» («Греція, полонянкою ставши, переможців грубих полонила») [17, с. 19].

Водночас, незважаючи на наявність прямих запозичень [12, с. 55], вважається, що істотний вплив Греції на Римську державу в царині права все ж полягав у іншому. Ідеться навіть не так про «ознайомлення римлян з основами творення грецького позитивного права» [18, с. 15], як про формування римської правової думки за допомогою давньогрецьких філософських ідей [2, с. 33; 19, с. 13]. У цьому аспекті цікавим і важливим видається таке зауваження українських правників: «Слід мати на увазі, що деякі автори (наприклад, Джамбатіста Віко) заперечували вплив давньогрецької філософії (етики) на римське право.

Тому, визначаючи значення грецької філософії для формування римського права, слід враховувати опосередкованість такого впливу – те, що положення давньогрецької етики, як правило, знаходили відображення не безпосередньо в нормах права як таких, а спочатку слугували генезою давньоримської філософії. І лише з часом, будучи відображеними римською мораллю і правосвідомістю, через римську юриспруденцію та специфічний інститут преторів, ці положення, набувши нового забарвлення, стали істотним фактором формування права взагалі і приватного права, зокрема» [4, с. 20].

Спектр морально-правових ідей, запозичених римлянами у греків, виявився досить широким. Наприклад, В. М. Братасюк підкреслює: «Праворозуміння римської античності успадкувало від попередньої доби окремі принципи і смисли, зокрема: природної справедливості, *aeguitas* (рівної справедливості), добра, гуманізму, раціоналістичної домінанти, ідеї боротьби за право» [20, с. 15]. Зі свого боку, Х. Габаковська хоча й абстрактно, але правильно зазначає: «Джерелом, з якого римляни черпали витоки понять про свободу і рівність, були природно-правові ідеї, які репрезентували й осмислили грецькі мислителі» [21, с. 138].

Щоб яскравіше продемонструвати опосередкований вплив філософії Стародавньої Греції на римське право, звернемося до генезису справедливості в Античності від простої етико-філософської категорії до «найбільш розвиненого загального принципу права» [22, с. 38].

На питання про те, кому зі стародавніх філософів належить першість у постановці проблеми справедливості, немає однозначної відповіді: «Який би філософський текст ми не обирали за початок, не можна гарантувати, що в нього не знайдеться попередник» [23, с. 22]. Проте у проблематиці співвідношення права і справедливості контури відповіді виглядають дещо чіткіше: визнання їх зв'язку, як зазначає С. П. Погребняк, є складовою європейської правової традиції починаючи з Античності [24, с. 44].

Так, література і мистецтво Давньої Греції донесли до нас релігійно-міфологічні уявлення греків про світ, події минулого, початки полісного життя, справедливість і закони. Незважаючи на те, що встановлення справедливості тоді часто пов'язувалося з волею богів-олімпійців на чолі із Зевсом [25, с. 20], а в довгій історії політико-правової думки її значення ще багато разів змінювалося, більшість теперішніх ідеалів, на переконання А. І. Колісніченка, так чи інакше беруть свій початок від роздумів грецьких мислителів над інститутами міста-держави [26, с. 62]: «Мислителі пропонували свою логічну картину політичної і правової дійсності» [27, с. 36].

Перші ґрунтовні спроби філософствування на тему справедливості пов'язані з розвідками Геракліта, Сократа, Платона, Арістотеля, Епікура [28, с. 4]. Українська дослідниця І. Г. Бабич переконана, що їхні погляди справили помітний вплив на римських юристів: «За Платоном справедливість – це якість всієї держави, на відміну від інших якостей (мужність, мудрість), які характеризують окремі групи. Арістотель зазначав, що справедливість виражає не якусь одну якість, а охоплює все. Справедливість – це принцип, який регулює відносини осіб з приводу розподілу соціальних благ, де кожному віддається за його заслугою» [29, с. 8]. До речі, саме Арістотель вперше почав стверджувати, що панування законів має перевагу над пануванням когось із громадян, і бачив користь від того, що люди, наділені владою, будуть призначені охоронцями закону та його слугами. Згодом же вимога, згідно з якою держава має ґрунтуватися на праві, була розвинута римськими юристами [24, с. 151].

О. В. Гришук і З. А. Добош стверджують, що підсумував античні погляди Греції на справедливість один із авторів історії філософії – грецький стоїк Діоген, визнавши справедливість (поряд із мужністю, поміркованістю і мудрістю) одним із «чотирьох видів Прекрасного» [27, с. 56].

Саме в дискусіях того періоду можна відшукати перші наполегливі спроби провести чітку межу між правом і волевиявленням правителя [30, с. 101-102], а також ідею про те, що закон має бути справедливим. Сама ж справедливість пояснювалася загалом через вплив вищої сили, що виходить за межі людського контролю [23, с. 23]. При цьому, згідно з давньогрецькою філософією, «справедливість» була категорією не тільки моральною, але й політичною та економічною [4, с. 19], а самим грекам, на переконання П. Гаудера, «вдалося створити досить надійну версію верховенства права» [31, с. 132].

Після завоювання Греції в Римській державі під впливом здобутків давньогрецької цивілізації продовжилися з новою силою еволюційні процеси в усіх сферах суспільного життя: «Особливого поширення набула грецька світоглядно-ідеологічна складова, зокрема, уявлення про державно-правові феномени. Римляни сприйняли еллінські ідеї про первинність природного стану людей, справедливість, договірне походження державно-правових інститутів, водночас їх ставлення до права було не споглядально-теоретичним, а утилітарно-практичним, позаяк на той час римському суспільству здебільшого був притаманний практицизм» [32, с. 73]. Фактично відбувається трансформація (перетворення норм поведінки з суто моральних на правові) та, відповідно, деталізація домінуючих у філософсько-правовому дискурсі Античності уявлень, їх

поступове пристосування до нових реалій римської буденності.

Процес поступової юридизації римлянами справедливості, однак, був опосередкованим, адже спочатку продовження та розвиток ідей, висловлених давньогрецькими мислителями, спостерігалися у працях римських філософів [33, с. 24]. При цьому британський історик філософії Ф. Коплстон вважає, що їх творчість, порівняно з грецькою, виявилася куди біднішою за змістом, оскільки римляни у своїх філософських дослідженнях зазвичай спиралися на грецькі ідеї [34, с. 25]. Не погоджуючись з такою категоричністю, вважаємо, що накопичення та видозміна наявних від поневолених греків знань дозволили відносно швидко створити власний філософський фундамент для інтелектуальної активності у правовій сфері, у площині якої, як вважає С. Г. Меленко, римські юристи досягли небувалих інноваційних результатів світового значення, які й досі є актуальними та викликають щире захоплення у фахівців сфери права: «Саме тому не дивує той факт, що у Римі продовжили власний розвиток та навіть стали основними філософські напрямки, вже сформовані на грецьких теренах» [35, с. 212].

Уважається, що у формуванні філософії римського права суттєву роль відіграли такі течії давньогрецької філософії, як стоїцизм, епікурейство і скептицизм: «Важливим було те, що елліністична філософська думка розробила вчення, синтезувала погляди, які відповідали не тільки загальним тенденціям розвитку античних цивілізацій, але й найкращим чином відображали прагнення Риму, його сутність на той час» [4, с. 20]. Д. Щамбура, аналізуючи історичні особливості впливу елліністичних принципів на процеси становлення та розвитку римської правової культури, також звертає особливу увагу на те, що саме завдяки еклектичному поєднанню різних філософських течій римська філософія й набула яскраво виражених ознак практичності [32, с. 73].

Ф. Шульц спочатку вважав, що вплив грецької філософії на римську юридичну думку був лише обмеженим і стосувався здебільшого вдосконалення логіко-формальної техніки. Згодом же автор значно переглянув роль стоїцизму в культурному формуванні римських юристів часів Республіки: «Провідні юристи були добре знайомі з грецькою філософією, з Платоном і Арістотелем, принаймні опосередковано. Не мало великого значення, до якої з грецьких шкіл належав той чи інший юрист, був він вузьким стоїком чи еклектиком» [36, с. 107]. Так чи інакше, серед дослідників філософії античного періоду все одно превалює думка, що найбільший вплив на становлення римської суспільної свідо-

мості, формування соціальних і правових цінностей мала саме філософська школа стоїцизму.

Але чому саме на долю римського права, на противагу грецькому, випало досягти неймовірного прогресу в регулюванні суспільних відносин, якщо філософський напрям стоїцизму застав обидві стародавні цивілізації? Відповідь можна відшукати в словах німецького філософа та історика О. Шпенглера, впевненого в тому, що розквіт стоїчної філософії, яка здійснила великий вплив на правове мислення римлян, відбувся після розквіту права грецького і до формування класичного римського права [11, с. 63].

Видатними представниками римського стоїцизму були Луцій Анней Сенека (вважається, що він найбільш послідовно серед стоїків відстоював ідею духовної свободи та рівності всіх людей, зокрема рабів [19, с. 14]), Епіктет і Марк Аврелій Антонін: «Продовжуючи традицію грецьких стоїків, вони розвивали систему етичних поглядів на право та державу» [25, с. 38]. Стоїчна філософія звернулася до розуму як критерію справедливих стосунків між людьми у сфері етики, політики та права [23, с. 42], а її розуміння справедливості було визначальним для римського права і праворозуміння: «Поступово [вчення стоїцизму] стає офіційною доктриною римської державності, теоретичною базою практичної юриспруденції, інтерпретаційної діяльності юристів» [25, с. 38]. Відповідно до поглядів стоїків, які справили вагомий вплив на римських юристів, справедливість у людських відносинах була моментом рівності, еквівалентності [29, с. 8].

Розглядаючи справедливість у контексті права, в якості показового римського філософа доволі часто наводять Марка Туллія Цицерона (106-43 рр. до н. е.). Уважається, що його теоретичні погляди про державу і право формувалися під помітним впливом праць Платона, Арістотеля, Полібія та грецьких стоїків: «Використання ним ідей своїх попередників відбувається з урахуванням римських традицій у сфері державно-правової практики і політико-правової думки, що й дозволило йому розвинути і сформулювати нові оригінальні положення з теорії держави і права» [25, с. 35]. У літературі ім'я Цицерона загалом пов'язується з позитивним внеском римлян в історію розвитку ідеї верховенства права: давньоримський політичний діяч і філософ виходить із природного походження права, вважаючи, що останнє не створюється людьми в писаних законах, а є «мірилом, наданим природою», в основі якого лежить природна справедливість [33, с. 24]. При цьому справедливість розуміється Цицероном як «вічний, незмінний та невід'ємний закон природи в цілому і людської природи зокрема» [23, с. 43], смисл якої вбачається в тому, що «вона відплачує кожному

своє і зберігає рівність між [людьми]» [19, с. 13]. Принагідно варто звернути увагу на те, що сутність справедливості як засади цивільного законодавства фактично залишається такою, якою була визначена ще давньогрецькими філософами та римськими юристами: дотримуючись справедливості, суддя повинен вирішити справу так, щоб задовольнити інтереси кожного з учасників цивільного обігу, керуючись правилом «кожному своє» [37, с. 95].

Загалом, визнаючи вчення афінських філософів, римські мислителі надавали перевагу вченням про природне право [4, с. 19], яке виконує вимоги справедливості та виражає ідею, відповідно до якої право взагалі справедливе за своєю сутністю [29, с. 8]: «Видатні римські філософи, політичні діячі та юристи Цицерон, Гай, Ульпіан, Модестин, керуючись філософським вченням Арістотеля про природне право кожного, розробили концепцію органічного зв'язку права і моралі (правової справедливості), яка стала основою класичного римського права» [38, с. 14-15]. Український теоретик права О. О. Уварова також слушно підмічає, що під впливом грецької філософії формується уявлення про природне право в архаїчній римській юриспруденції, але дуалізм природного і позитивного начал у римських юристів простежується найбільш чітко: «Саме вони по суті вперше розмежували право на природне і позитивне, а крім того, перенесли цю теоретичну модель у сферу практичної діяльності, тоді як мислителі Стародавньої Греції лише окреслили сам напрям» [39, с. 13].

Зі свого боку, німецький історик права Отто фон Гірке вважає, що греки, які першими протиставили «справдливе за природою» праву, встановленому людьми (законам), насправді не проводили жодної різниці між сферами права та моралі. На його думку, у філософії римляни зупинилися на запозиченні грецьких поглядів, тоді як в юриспруденції, що виникла завдяки їх власному генію, поняття «*jus naturale*» вони вживали майже як зовнішню прикрасу, яка не зачіпала внутрішньої будови їх національного права. Тому той образ, в якому природно-правова думка вперше проникла до нас і почала діяти, вона набула завдяки об'єднанню зусиль схоластичної філософії та наукової юриспруденції Середньовіччя. Лише середньовічна доктрина з тих елементів, що з плином часу були змінені та доповнені церковними вченнями, розвинула природно-правову систему, в якій почали проводитися певні межі між правом і мораллю [40, с. 25].

Як запевняє І. Г. Бабич, під впливом стоїцизму природне право для римських юристів виявилось ідеальним правом: «Принцип справедливості використовувався для правильного, відповідного

властивостям самого права, розуміння норм позитивного права» [41, с. 10]. Автор підсумовує, що застосування принципу справедливості – *aequitas* – відбувалося при вирішенні спірних випадків і сприяло узгодженому використанню різних джерел права, а самому принципу серед усіх них надавалася перевага [41, с. 10].

Вітчизняні науковці, зчаста ототожнюючи природне право з принципом справедливості [42, с. 313], переконані, що запозичені у греків ідеї природного права в римських юристів з часом перетворилися на принципи права [4, с. 19; 29, с. 7], окремі з яких фактично були прототипами сучасних елементів принципу верховенства права. Тому це дослідження відкриває новий погляд на історичні витoki принципу верховенства права, а саме його наступність від грецького бачення справедливості та її поступової юридикації в період існування Римської держави.

Отже, доволі популярна ідея про наступність класичної римської юриспруденції від грецького стоїцизму, підтверджена німецькими перекладачами *Дигест* [36, с. 106-107], потребує не заперечення, а радше уточнення: римське право детермінувалося на основі добутих знань, пристосованих до нових економічних і політичних реалій (це дозволило належним чином регулювати цивільні правовідносини, що постійно розвивалися [41, с. 9] та швидко змінювалися [41, с. 16]), а також ґрунтувалося «на уявленнях про належне з відчутним релігійно-міфологічним забарвленням» [23, с. 42] (хоча О. В. Грищук і З. А. Добош вважають, що «погляд на природу права виходить за межі релігійних вірувань, які пронизували усі сфери буття античного світу» [27, с. 36]). Тобто діяльність римських юристів була направлена переважно на задоволення потреб правової практики та пристосування норм права до змінних потреб правового спілкування [43, с. 98-99], що аж до періоду Домінату (після 284 року н. е.) у багатьох випадках дозволяло їм брати і використовувати те, що, на їх думку, найбільше підходить для цілей Риму [44, с. 102-103].

До речі, Г. Г. Демиденко вказує, що не тільки філософія, політико-правові ідеї та доктрини софістів, Сократа, Платона, Арістотеля, стоїків, Полібія та інших грецьких мислителів, але й розроблені ними поняття та термінологія високо цінувалися і використовувалися (переважно латинізуючись) римськими авторами. Історик також вважає, що юристи Риму не обмежувалися простим запозиченням політико-правових цінностей, а творче розвивали та збагачували їх, з урахуванням нових реалій і потреб [12, с. 55].

Недарма й американський юрист Г. Дж. Берман звертає увагу на те, що римські юристи були вкрай практичні у своєму підході до права. На його думку, запозичення ними грецької діалек-

тичної аргументації у II-I ст. до н. е. хоча й було першим вторгненням науки в римське право, проте не стало «змішаним шлюбом» римського права з грецькою філософією, який відбувся більше ніж на тисячу років пізніше в університетах Західної Європи. До речі, Г. Дж. Берман пише, що римляни не прийняли й елліністичну систему освіти, позаяк юридична освіта у Римі складалася переважно з вельми неформального, приватного навчання в домі одного зі старших практикуючих юристів [45, с. 138-139].

Підсумовуючи викладене, вважаємо, що своєї неповторної довершеності, якою захоплюються мільйони юристів у всьому світі протягом багатьох століть, римське право набуло не на порожньому місці, а саме завдяки творчому засвоєнню та вдосконаленню філософських учень античних мислителів. З одного боку, слід погодитися з французьким істориком-медієвістом Жаком Ле Гоффом у тому, що римська спадщина значно багатша за грецьку, і середньовічна Європа «виросла» безпосередньо саме з Римської імперії [13, с. 25]. Тобто, асимілювавши грецьку правову культуру, саме Рим забезпечив їй довголіття [46, с. 125], зокрема шляхом переведення ідеї справедливості з суто теоретичної у площину практичну. З іншого боку, вплив греків на юриспруденцію Риму хоча й був опосередкованим давньоримською філософсько-правовою думкою, проте все одно вважається настільки істотним, що дозволяє вивести грецьку філософію з-за ширми величі римського права та стверджувати про неї як самостійну та повноцінну традицію, що визначила особливості буття правових систем західно-європейських країн [47, с. 44-45].

Дослідження генезису справедливості у філософсько-правовому дискурсі Античності дозволяє відшукати прообрази сучасних уявлень про моральні контури суспільного устрою та початок поступового надання їм конкретного правового вираження. З плином часу на європейському просторі справедливість як основоположна вимога до будь-якої людської діяльності у царині права переживала чимало метаморфоз, але фундамент, закладений у зміст цього поняття ще римським правом, залишився міцно закарбованим в інституційній пам'яті правових систем країн Європи. Сьогодні ж, коли все виразніше спостерігається тенденція розведення сфер регулювання права і моралі, звернення у минуле дозволяє зрозуміти, чому це фактично не тільки неможливо вчинити остаточно, але й, за великим рахунком, не потрібно робити. У подальшому ми зупинимося на прояві моральних начал у праві, які раніше охоплювалися поняттям «справедливість», а тепер її транспозицією у сфері юриспруденції – принципом верховенства права.

Література

1. Гарридо М. Х. Г. Римское частное право: Казусы, иски, институты. Москва : Статут, 2005. 812 с.
2. Францози Дж. Институционный курс римского права / пер. с итальянского; отв. ред. Л. Л. Кофанов. Москва : Статут, 2004. 428 с.
3. Осипов П. И. Латинська фразеологія : словник-довідник. Київ : Академвидав, 2009. 344 с.
4. Основы римского частного права : навчально-методичний посібник / за ред. Є. О. Харитоновна. Одеса : Фенікс, 2019. 294 с.
5. Новицкий И. В. Римское право. Изд. 7-е, стереотипное. Москва, 2002. 310 с.
6. Яровая М. В. Римское право : учеб. пособие для СПО. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Издательство Юрайт, 2017. 318 с.
7. Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения / пер. с чешск. Москва : Юрид. лит., 1989. 448 с.
8. Ганжа О. Г. Використання латинських висловів у судових рішеннях як новітня форма рецепції римського права. Нове українське право. 2022. Вип. 2. С. 224-236.
9. Меркель А. Юридическая энциклопедия / пер. Ф. К. Зейделя ; под ред. В. М. Грибовского. С.-Петербург : Издание Юридического Книжного Магазина Н. К. Мартынова, 1902. 266 с.
10. Бирд М. SPQR: История Древнего Рима / пер. с англ. Москва : Альпина нон-фикшн, 2017. 696 с.
11. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. 2. Всемирно-исторические перспективы / пер. с нем. и примеч. И. И. Маханькова. Москва : Мысль, 1998. 606 с.
12. Демиденко Г. Г. История учений о праве и государстве : курс лекций. 2-е изд., перераб. и доп. Харьков : Право, 2008. 432 с.
13. Ле Гофф Ж. Рождение Европы / пер. с фр. А. И. Поповой ; предисл. А. О. Чубарьяна. СПб. : Александрия, 2008. 398 с.
14. Світлична Є. І., Толоч І. О. Латинська мова : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 440 с.
15. Лишаев С. А. Метаморфозы слова. СПб. : Алетейя, 2011. 232 с.
16. Верлос Н. В. Рецепція у конституційному праві України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.02 / Національний авіаційний університет. Київ, 2021. 475 с.
17. Афонасин Е. В. Казусы римского права : учебное пособие. Новосибирск : РИНЦ НГУ, 2014. 216 с.
18. Калюжний Р. А., Вовк В. М. Римське приватне право : підручник. Київ : МП Леся, 2014. 240 с.
19. Конституційний принцип рівності: правозастосовчі аспекти : монографія / І. М. Фаловська, Ю. М. Бисага, Ю. Ю. Бисага, В. В. Коцкулич. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 204 с.
20. Братасюк В. М. Правова реальність як форма прояву інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї) : автореф. дис. ... к. ю. н. : 12.00.12 / Нац. акад. внутр. справ України. Київ, 2005. 20 с.
21. Габаковська Х. Характерні особливості впливу римського права на правові системи Західної Європи. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки. 2016. № 855. С. 136-141.
22. Гринько С. Д. Принципи як базис формування ідеологічного значення римського права. Римське право у світлі сучасної методології гуманітарного знання : збірник тез (м. Хмельницький, 29 травня 2020 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2020. С. 36-41.
23. Горбенко К. П. Справедливість як соціальний екзистенціал громадянського суспільства : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03 / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2020. 205 с.
24. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. 240 с.
25. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. Г. Г. Демиденка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 256 с.
26. Колісниченко А. І. Історія держави і політико-правових вчень Стародавньої Греції та Риму : навчальний посібник. Миколаїв : Вид-во МФ НАУКМА, 2002. 274 с.
27. Гришук О. В., Добош З. А. Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий аспект : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. 268 с.
28. Бурдоносова М. А. Генеза справедливості як основоположного принципу права. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2019. № 2. С. 4-7.
29. Бабич І. Г. Принцип справедливості – характеристика у римському приватному праві. Часопис цивілістики. 2017. Вип. 25. С. 6-10.
30. Хайек Ф. А. Право, законодавство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / пер. с англ. Б. Пинскера и А. Кустарева ; под ред. А. Куряева. Москва : ИРИСЭН, 2006. 644 с.
31. Гаудер П. Верховенство права в реальному світі / пер. з англ.: Д. Вовк, В. Гончаров, К. Горобець та ін. ; кер. проекту Д. Лученко ; наук. ред. Д. Вовк. Харків : Право, 2018. 392 с.
32. Щамбура Д. Неофіційне право : дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Міжнародний гуманітарний університет. Одеса, 2021. 219 с.
33. Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2021. 600 с.
34. Копплстон Ф. История философии. Древняя Греция и Древний Рим. Т. 1 / пер. с англ. Ю. А. Алакина. Москва : ЗАО Центр-полиграф, 2003. 335 с.
35. Меленко С. Г. Давньогрецькі витоки української філософсько-правової думки : монографія. Чернівці : Технодрук, 2013. 432 с.
36. Дигесты Юстиниана / отв. ред. Л. Л. Кофанов. Том VIII: Статьи и указатели. Москва : Статут, 2006. 677 с.
37. Басай О. В. Справедливість як фундаментальна категорія цивільного права України. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2018. № 4. С. 87-98.
38. Гультай М. М. Історичні витоки вітчизняного конституціоналізму: звичаї, традиції, пам'ятки права та філософські концепції : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2017. 240 с.
39. Уварова О. О. Принципи права у правозастосованні: загальнотеоретична характеристика : монографія. Харків : Друкарня МАДРИД, 2012. 196 с.
40. Савиньи Ф. К. фон. Система современного римского права. Т. I / пер. с нем. Г. Жигулина; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. Москва : Статут, 2011. 510 с.
41. Бабич І. Г. Принцип справедливості в римському праві і у сучасному зобов'язальному праві

України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2006. 22 с.

42. Бехруз Х. О влиянии римского права на исламское право: формальный и содержательный аспекты. Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»: зб. наук. пр. Одеса: Юрид. л-ра, 2013. Т. 13. С. 310-320.

43. История политических и правовых учений: учебник для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма, 2004. 944 с.

44. McQuade Dr. J. S. Ancient Legal Maxims and Modern Human Rights. Campbell Law Review. 1996. Vol. 18. P. 75-120.

45. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / пер. с англ. 2-е изд. Москва: Издательская группа ИНФРА-М – НОРМА, 1998. 624 с.

46. Кучменко Е. М. Культурологія. Історія світової культури: навч. посіб. / за наук. ред. Б. А. Кучменко. Київ: ППК ДСЗУ, 2012. 464 с.

47. Вовк Д. Християнська правова традиція: підходи до розуміння. Вісник Академії правових наук України. 2011. № 2. С. 35-45.

Анотація

Ганжа О. Г. Про вплив філософії Стародавньої Греції на становлення римського права (на прикладі генезису справедливості у філософсько-правовому дискурсі Античності). – Стаття.

Метою статті є дослідження характеру впливу давньогрецької філософії на становлення римського права. Автор переконаний, що для юридичної спільноти усвідомлення глибокого коріння романо-германської правової сім'ї, а відтак – вивчення та аналіз основних праць відомих античних філософів мають важливе не тільки теоретичне, але й прикладне значення: по-перше, ці твори хоча й опосередковано, проте значно вплинули на сутнісне наповнення деяких сучасних принципів права (зокрема, верховенства права); по-друге, окремі фрагменти з цих творів дедалі частіше прямо використовуються у текстах судових рішень для їх належного мотивування. При цьому саме дослідження не є міні-версією хрестоматії з історії чи філософії права, а прагне звернути увагу на тісний взаємозв'язок окремих елементів стародавніх культур.

Деталізовано ідею про наступність римської юриспруденції від давньогрецької філософії. Обґрунтовано, що римське право детермінувалося на основі добутих від поневолених народів знань, пристосованих до нових економічних і політичних реалій, що дозволило належним чином регулювати цивільні правовідносини. Водночас стверджується, що такий процес був опосередкованим, адже спочатку продовження та розвиток ідей, висловлених давньогрецькими мислителями, спостерігалися у працях римських філософів.

Доведено, що серед багатьох філософських течій визначальний вплив на становлення римської правової культури мала філософська школа стоїцизму. Водночас завдяки своєрідному еkleктичному поєднанню вчень з різних філософських шкіл римська філософія набула яскраво виражених ознак практичності. Саме римський практицизм зумовив трансформацію (пере-

творення норм поведінки з суто моральних на правові) та, відповідно, деталізацію домінуючих у філософсько-правовому дискурсі Античності уявлень, їх поступове пристосування до римської правової культури.

Для більш виразного розкриття теми за приклад обрано генезис справедливості від філософської категорії у Стародавній Греції до прообразу принципу права у Римській державі.

Ключові слова: римське право, грецька філософія, справедливість, верховенство права, природне право.

Summary

Hanzha O. H. On the influence of the philosophy of Ancient Greece on the formation of Roman law (on the example of the genesis of justice in the philosophical and legal discourse of Antiquity). – Article.

The overall aim of the paper is to examine how the Ancient Greek philosophy influences the formation of Roman law. It is argued that for the legal community, awareness of the deep roots of the Romano-Germanic legal family, and then the study and analysis of the main works of famous ancient philosophers are of both great theoretical and practical significance. Firstly, these works, although indirectly, significant influence on the essential content of some modern principles of law (in particular, the rule of law). Secondly, separate fragments of these works are more and more often directly used in the texts of court decisions for their proper motivation. At the same time, it should be noted that suggested article is not a mini-version of an anthology on the history or philosophy of law. In contrast, the author seeks to draw attention to the deep interconnection of individual elements of ancient cultures.

The idea of the continuity of Roman jurisprudence from ancient Greek philosophy is profoundly investigated. Specifically, it is substantiated that Roman law was determined on the basis of knowledge received from the enslaved peoples, adapted to new economic and political realities, which made it possible to properly regulate civil relations. At the same time, it is argued that such a process was mediated, because initially the continuation and development of the ideas expressed by ancient Greek thinkers was observed in the works of Roman philosophers.

It is proved that among many philosophical currents, the philosophical school of Stoicism had a decisive influence on the formation of Roman legal culture. At the same time, thanks to a peculiar eclectic combination of teachings from different philosophical schools, Roman philosophy acquired pronounced signs of practicality. It was Roman practicality that led to the transformation (transformation of norms of behavior from purely moral to legal) and, accordingly, the specification of the ideas that dominated the philosophical and legal discourse of Antiquity, their gradual adaptation to Roman legal culture.

For a more expressive disclosure of the research issue, the genesis of justice was chosen as an example from a philosophical category in Ancient Greece to the prototype of the principle of law in the Roman state.

Key words: Roman law, Greek philosophy, justice, rule of law, natural law.